

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

АХМЕТОВА Бахиткуль Надіровна

КАТЕГОРІАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ДІЄСЛІВНИХ
СЛОВОФОРМ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 - російська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

811.161.1

00373730 (N)

Дисертація в рукописі

Робота виконана

в Київському університеті ім. Тараса Шевченка

- Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
БОЛДИРЄВ РОСТИСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ
- Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
БРИЦІН ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ
кандидат філологічних наук, доцент
НЕГОМЕДЗЯНОВ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ
- Провідна організація - Київський державний педагогічний
університет ім. М.П.Драгоманова

Захист відбудеться "11" листопада 1994 року о 10
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.18.16
в Київському університеті ім. Тараса Шевченка за адресою:
252017, Київ-17, бульвар Т.Шевченка, 14, ауд. 64.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Київського університету ім. Тараса Шевченка /Київ,
вул. Володимирська, 58, кім.10/.

Автореферат розісланий "26" серпня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова Л.І.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Для сучасної лінгвістики характерним є активізація досліджень, зорієнтованих на комплексне вивчення структури формально-граматичних, функціонально-комунікативних й лексико-семантичних параметрів серії певних граматичних категорій й граматичних одиниць у синхронічному і діяхронічному аспектах. Саме такий підхід до аналізу мовних явищ певною мірою став концептуальним погрунтам у створенні теорії транспозицій. Транспозиція, як мовна реальія, є одним із проявів семантичного чи функціонального розвитку мови. Складність цього явища зумовлена передусім динамікою співвідношення асиметричних і симетричних тенденцій формування структури мови. Найбільш вагомими і помітними у вивченні і інтерпретації мовних феноменів у такому напрямку були насамперед роботи Ш.Баллі, а також дослідження О.Сперсена і А.Сеше, Ж.Дамурета і Е.Пісона, Ф.Брюно і А.Фрея, Л.Теньєра і С.Куриловича, Г.А.Уфімцевої і О.С.Кубрякової, В.Г.Гака і Ю.С.Степанова, О.В.Бондарко і В.В.Бабайцевої, П.А.Соболевої і Тихомирової та ін. Особливо тут важливою для лінгвістичної русистики є проблема функціональної транспозиції у системі частин мови. Як свідчить історія російського мовознавства, в теорії частин мови розроблялися різні класифікації частин мови: семантико-синтаксична О.О.Потебні, формально-морфологічна П.Ф.Фортунатова, морфолого-синтаксична класифікація А.О.Шахматова, семантико-граматична Л.В.Щерби, багатоступенева класифікація /система частин мови, система часток мови й структурно-семантичні розряди поза цими системами/ В.В.Виноградова, граматична класифікація О.О.Реформатського, лексична класифікація частин мови Ю.М.Скребнева, А.С.Міхневича, лексико-семантична класифікація А.Н.Савченка. На сучасному етапі найбільш поширена лексико-граматична класифікація частин мови, що одночасно враховує граматичні й лексичні властивості слова, але і ця класифікація не вирішує питання про природу категоріального значення частини мови, його вихідний або синтаксично обумовлений характер /Л.І.Мещанінов, В.І.Дегтярьов, А.Н.Савченко, Б.О.Серебрянников та ін./.

Специфіка транспозицій дієслівних словоформ /далі - ДСФ/ у тому, що їх особові форми "підлягають переходу в інші частини мови надзвичайно рідко і лише при наявності семантико-фразеологічних або експресивних умов"¹. Перехід ДСФ у повнозначні частини

¹Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии. - Ташкент: Фан, 1973. - С.8

мови незначний. Нами знайдено лише декілька випадків транспозиції ДСФ в іменники, прислівники. Незначна кількість перехідних явищ зумовлена певною мірою специфікою загальнокатегоріального значення даної частини мови, словоформи якої у певних граматичних позиціях можуть нейтралізувати лексичні і граматичні властивості дієслово але не набули ще нових категоріальних ознак. Транспозиція ДСФ знаходить своє відображення у різних типах і видах десемантизації і від все ще певної приналежності словоформи класу дієслова до нейтралізації чи до втрати як граматичних, так і лексичних ознак форм дієслова - відповідно до функціональної характеристики тієї частини мови, до якої здійснюється факультативна транспозиція. Отже, актуальність дисертаційного дослідження полягає у вивченні складних процесів категоріально-граматичної транспозиції ДСФ як важливої лінії семантичного або функціонального розвитку граматичної структури російської мови.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що тут вперше з нових теоретичних позицій системно охарактеризований перехід ДСФ у модальні слова, частки і вигуків в аспекті трансформацій їх лексико-семантичних і категоріально-граматичних ознак, тобто їх категоріально-граматичні транспозиції.

Основна мета дисертаційної роботи - визначення типів категоріально-граматичних транспозицій, їх системний опис і виявлення загальних закономірностей переходу ДСФ в інші частини мови.

Мета дисертаційного дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

- уточнити поняття транспозиції у категоріально-граматичному аспекті;
- виявити типологію категоріально-граматичних транспозицій ДСФ у російській мові;
- визначити напрями десемантизації ДСФ при категоріально-граматичній транспозиції;
- охарактеризувати категоріально-граматичну транспозицію ДСФ у модальні слова;
- описати процес партикуляції ДСФ;
- проаналізувати явище інтерналізації ДСФ.

Об'єкт і матеріал дослідження - 21000 слововживань з 300 ДСФ, вибрані методом суцільної виборки з таких лексикографічних джерел: Даль В.И. Толковий словарь живого великорусского языка: Т.1-4. - М.:Русский язык, 1989-1991; Ожегов С.И. Словарь русского

язика. - М.: Советская энциклопедия, 1970; Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. - М.: Изд-во АН СССР, 1950-1967; Словарь русского языка / Под ред. А.П.Евгеньевой: В 4-х т. - М.: Русский язык, 1985-1988; Словарь русского языка XI-XIV вв. - М.: Наука, 1975-1991. - Вып.1-17; Словарь древнерусского языка /XI-XIV вв./. - М.: Русский язык, 1988-1991.- Т.1-4; Словарь русского языка XVIII века. - Л.: Наука, 1984-1991.- Вып.1-6; Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. - М.: Госиздат*иностр. и нац. словарей, 1958-1961. - Т.1-4; Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н.Ушакова. - М.: Госиздат иностр. и нац. словарей, 1935-1940. Т.1-4, а також з текстів класичних і сучасних художніх й публіцистичних творів російських письменників.

У дисертаційній роботі широко застосовувалися методи контекстуального аналізу та метод лінгвістичного опису, елементи методу зіставлення, іноді обробка матеріалу проводилась методом трансформаційного аналізу.

Теоретичне значення дисертації визначаються тим, що результати дослідження поглиблюють сучасні погляди на процеси загально-семіотичних транспозицій у категоріально-граматичному аспекті, уточнюють і конкретизують їх етапи. У дисертаційному дослідженні розширюються парадигми характеристик складних процесів розвитку категоріально-граматичної системи дієслова і структури модальних слів, часток і вигуків російської мови.

Практична цінність роботи зумовлена тим, що її результати можуть бути використані у викладанні курсів "Загального мовознавства", "Сучасної російської мови", а також спецкурсів і спецсемінарів з проблем теорії частин мови, граматичної і лексичної семантики.

Апробація роботи. Основні положення дисертації викладені і обговорені на науково-теоретичних конференціях молодих вчених Київського університету ім. Тараса Шевченка /Київ, 1988-1992/, на "Першій міжрегіональній науково-практичній конференції з екологічних проблем Приаралля" /Кзил-Орда, 1990/, науково-методичній конференції Кзил-Ординського педінституту /Кзил-Орда, 1989/ на засіданнях кафедри російської мови філологічного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Зміст дисертаційного дослідження представлено у трьох публікаціях.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У відповідності до мети і основних завдань дослідження визначено структуру роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох глав, висновків, бібліографії і додатків.

У Вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, наукова новизна, теоретична й практичне значення, визначаються мета, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, формулюються положення, які виносяться на захист.

Перша глава "Категоріально-граматична транспозиція і динаміка граматичної структури російської мови" складається з двох параграфів.

У першому параграфі "Специфіка транспозиції як динамічного явища" аналізуються різні трактування транспозиції і суміжних із нею явищ у сучасній лінгвістиці, пояснюється вибір терміна "категоріально-граматична транспозиція", що інтерпретується як перехід слів із одної частини мови в іншу, зумовлений зміною синтаксичної функції вихідної частини мови, де ці зміни трансформують певним чином загальнокатегоріальне значення слова /від збереження його категоріально-граматичного зв'язку з вихідною частиною мови до повної його втрати/. Саме цим передусім зумовлене виділення двох типів транспозиції: у широкому /переважно загальносемантичному аспекті/ і вузькому /переважно функціональному аспекті/ розуміні як категоріально-граматичного переходу з однієї частини мови в іншу. Функціональна транспозиція диференціюється за ступенем зв'язку в вихідною частиною мови на такі види: 1/сильний зв'язок, 2/слабий зв'язок, 3/нульовий зв'язок.

Функціональну транспозицію частин мови найчастіше розглядають на фоні різнотипних перетворень. Так, Маслов Ю.С., Удалова Л.І. та ін. перехід слів із однієї частини мови в іншу вважають частиною процесу мовної конверсії /утворення нового слова шляхом переведення даної основи в іншу парадигму/. Але конверсія суттєво відрізняється від функціональної транспозиції частин мови, оскільки при конверсії змінюється вся система флексій /при переході цього не відбувається/. До того ж тут "нова лексична одиниця утворюється не в результаті однократного акту словотворчості, як при будь-якому морфологічному утворенні - і в тому числі конверсії, - але в так чи інакше результатом словоживання"¹.

¹Тихомирова Т.С. К вопросу о переходности частей речи // ИДВШ.

У російському мовознавстві проблеми транспонування на рівні частин мови досліджувались у рамках морфолого-синтаксичного засобу словоутворення, який в основному передавав сутність транспозиції: зміну категоріального значення з диференціацією у морфологічній парадигмі і у синтаксичній функції /М.Ф.Лукін, Б.П.Калечиць/. При трактуванні переходу слів з однієї частини мови в іншу як морфолого-синтаксичного засобу словоутворення вживується лише граматична форма слова і її відповідність синтаксичній функції, але залишається поза увагою змістовна структура похідних.

У сучасному мовознавстві існують також інші словотворчі концепції транспонування. Певною підставою для віднесення транспозиції до словотвору є зміна значення основи слова або її категоріальної характеристики вже як результату словотворчого процесу. При такому підході словотворче значення передає у похідному слові нове значення: або лексичне, або граматичне. Тут функціональний план похідної одиниці визначається її вживанням у мовленні. Аналогічних поглядів на роль транспозиції в словотворчих актах дотримується і Г.Маршан.

Разом із тим слід відзначити, що більшість дослідників розрізняють транспозицію і словотвір, підкреслюючи їх мовну різнорівневність: словотвір співвідноситься з субстанціональністю, а транспозиція - з функціональністю. Розмежував ці явище ще Ш.Баллі, встановивши, що функціональна транспозиція синтаксична за своєю природою і належить виключно до граматики, а змішування її зі словотвором безпідставне, тому що словотвір пов'язаний з лексикою.

За О.М.Кім, словотвір тісно пов'язаний як з лексичним, так і з граматичним у мові, тому в результаті словотвору можливі зміни таких мовних значень: референтного, категоріального, референтного і категоріального з одночасним утворенням нових значень. Це дає можливість дослідникові визначити транспозицію на рівні частин мови як "породження нового категоріального значення за допомогою зміни синтактики"¹.

В.М.Никитевич розрізняє транспозицію і словотвір за такими ознаками: 1/за засобом утворення і 2/за значенням. У плані вираження похідні транспозитиви характеризуються тим, що вихідне означуюче для них - синтаксична морфема (синтаксична позиція), що є протичленом до словотворчих афіксів як нематеріальний знак.

¹Кім О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии. - Ташкент: Фан, 1978. - С.8

Цим похідні транспозиції відрізняються від нульової афіксації, оскільки у даному випадку похідне значення фіксується у самому слову, незалежно від синтаксичної позиції. У плані змісту похідні транспозитива зберігають граматичну структуру (парадигматику, синтагматику) вихідного класу, утворюючи складну структуру переплетення вихідної частини мови і похідної.

Іноді у вирішенні проблеми співвідношення транспозиції і словотвору послідовно не розрізняють у словотворі план синхронії (власно транспозиції) і діячності (діячність транспозиції).

Внутрішня форма терміна "транспозиція" (походить від середньолатинського *transposito* "переставлення") зумовлює існування принаймні двох протичленів певної парадигми - "відношення" і "процесу". Тому транспозиція передусім - це "відношення", але наслідком цього "переставлення" є рух, перетворення, що здійснюється за певною схемою і має певні етапи (ступені), тобто є "процесом". Отже, транспозиція, виникаючи як семантичне або функціональне зіставлення мовних явищ, одночасно є і відношенням, і процесом. Транспозиція-відношення складається з вихідної - транспонованої одиниці (одиниці, що транспонується), засобу транспонування і похідної одиниці - транспозитиву (одиниці, що виникає в результаті транспозиції). За засобом одержання даних результатів розрізняються етапи, а також типи і види транспозиції. Між неповною (синтаксичною) і повною (морфологічною) транспозицією існує значна кількість перехідних випадків, лінгвістичний аналіз яких дозволяє зробити значний внесок у вирішення складних проблем динаміки граматичної структури мови, зокрема російської. Одним із напрямів конкретного розв'язання даного питання є визначення транспозиційного значення, що відрізняється від граматичного, лексичного, словотворчого, з одного боку, поєднуючи найбільш абстрактні властивості мови в означених аспектах, з другого, - маючи власну специфіку, яка представлена в одночасному існуванні синхронічних ("відношення") і діячності ("процес") наслідків мовного динамізму. У транспозиційному значенні у синхронії головним є граматичний аспект (як при повній, так і при неповній транспозиції), оскільки даний процес починається з вживання словоформи у невластивій їй функції, що у більшості випадків призводить до зміни частини мовного значення. Мовний характер транспозиції тут визначається перш за все як категоріально-граматичний. Зміна такого важливого компонента в системі парадигм,

як категоріально-граматичне значення, спричинює певну зміну лексичного значення [переважно в напрямі лексикалізації], у дія роні - словотворче значення, що виступає як "результати впливу даного форманта з його категоріально-граматичними і лексичними характеристиками на дану вихідну основу [основи] та їх категоріально-граматичні і лексичні значення"¹. Транспозиційні значення серед словотворчих значень віділяються своєю значною абстрактністю, пов'язаною з набуттям словом значення частини мови, в яку воно транспонується.

У другому параграфі "Типи і види категоріально-граматичної транспозиції дієслівних слівформ" обґрунтовується вибір об'єкта і матеріалу дослідження і аналізуються основні специфічні ознаки функціональної транспозиції ДСФ в інші частини мови.

У залежності від способу категоріально-граматичної транспозиції ДСФ в інші частини мови визначаються такі основні лінії їх десемантизації:

1. Дієслово --> модальне слово. Цей вид транспозиції базується на відношенні процесуальної ознаки об'єкта до відокремленого від нього значення суб'єктивної модальності. Цей вид транспозиції поширюється на ті ДСФ, семантична структура яких пов'язана або може бути пов'язана з категорією модальності.
2. Дієслово --> частка. Транспозиція ДСФ у частки теж заснована на лексичній десемантизації при значній актуалізації граматичного значення. Частки-транспозитиви висловлюють спонуку до дії, застереження, ірреальність тощо, їх семантика тотожна формам дієслівних способів [або їх модифікаціям].
3. Дієслово --> вигук. Цей вид транспозиції поширюється на форми наказового способу дієслів, що обумовлено семантичною співвідносністю імперативних вигуків з дієслівним імперативом. ДСФ при транспозиції у вигук втрачають своє лексичне значення і набувають узагальненого значення спонуку до дії.

Категоріально-граматична транспозиція ДСФ - це процес взаємодії двох класів, пов'язаний з втратою диференційних ознак вихідної частини мови і набуттям ознак похідної частини мови. Результати цієї взаємодії можуть бути різними. Граничними випадками можна вважати такі: 1/ слово, що входило до ядра дієслівних

¹Кубрякова Е.С. Типи мовних значень: Семантика производного слова. - М.: Наука, 1981. - С.145

словоформ, втрачає свої вихідні ознаки і перетворюється в ядерний елемент іншої частини мови; 2/ слово, не втрачаючи граматичних характеристик дієслів, набуває властивості іншого класу слів. Колишні й нові ознаки можуть співіснувати в одному слові; їх кількість, приналежність [за походженням] до тієї чи іншої частини мови може коливатися, тому і зв'язок із вихідною частиною мови тут різний - сильний, слабкий і нульовий:

1/ транспозиції з сильним зв'язком вихідної і похідної частин мови поширюються на слова з ізольованою особовою дієслівною формою ["помню", "думаю"/];

2/ транспозиція з слабкими зв'язками між частинами мови спостерігається у словах, що одночасно містять у собі ознаки дієслова і іншої частини мови ["допустим", "значит"/]; склад ознак кожної з частин мови може бути різним; основна передумова функціонування цього типу транспозиції є співіснування названих ознак;

3/ транспозиція з нульовими зв'язками між вихідною і похідною частинами мови характеризує повний перехід ДСФ в іншу частину мови; як наслідок - транспозитиви тут мають т.зв. "максимум" лексико-граматичних ознак нової частини мови ["пожалуй", "кажеться"/].

Факти існування даних типів і видів транспозиції дієслів свідчать про складність і певну суперечливість процесів граматичної організації мовної системи.

Визначаючи роль транспозиції у комунікативно-функціональному аспекті, Ш.Баллі перш за все звертає увагу на те, що міжкатегоріальні заміни вивільнюють думку із замкнених у своїх категоріях мовних знаків і збагачують мову новими засобами вираження думки. Вторинні категоріально-граматичні значення, що виникають у процесі транспозиції, дозволяють, на думку О.С.Кубрякової, з одного боку, довести існування у кожній частині мови, як транспонованій, так і транспонуючій, власного загальнокатегоріального значення, з другого, - знайти мовний код сполучуваності смислів при транспонуванні слів різних частин мови, виявити мовні параметри провідного місця тієї чи іншої лексико-граматичної категорії у категоріальних парадигмах системи мови.

Друга глава "Категоріально-граматична транспозиція ДСФ у модальні слова" складається з двох параграфів.

У першому параграфі "Диференціальні ознаки модальних слів" розглядається проблема модальних слів з позицій загальної тео-

річ частин мови. Модальні слова – це самостійна частина мови, яка характеризується певним комплексом властивих їй диференційних ознак.

1. Модальні слова, на думку багатьох дослідників, мають лише релятивне значення, утворюючи три лексико-семантичні групи на основі загального категоріального значення "суб"єктивно-логічна оцінка вислову", а саме: 1/об"єктивність існування фактів, явищ тощо ["разумеється"]; 2/суб"єктивне припущення реальності – ірреальності фактів, подій тощо ["кажеться"]; 3/відтілки думок мовця суб"єктивно-логічного характеру ["значит"].

2. Даним словам властива специфічна граматична структура /нульова парадигма/, яка пов"язана з відсутністю словозмінувальних морфологічних категорій.

3. У синтагматичному аспекті модальні слова сполучаються в частками, а не зі словами повнозначних частин мови. У реченні вони виступають як його своєрідний компонент: вставне слово, наявність або відсутність якого впливає на смисл усього речення або його окремих членів. Крім цієї функції, модальні слова виконують синтаксичну функцію нечленованого речення.

Зазначені категоріально-граматичні ознаки модальних слів сприяють переходу в них ДСФ.

У другому параграфі "Транспозиція ДСФ у модальні слова" розглядаються причини і умови, які породжують перехід у модальні слова ДСФ. Категоріально-граматична транспозиція ДСФ у модальні слова /далі – МС/ інтерпретується як еволюційний процес, що призводить до втрати дієслівної словоформю своїх лексичних і граматичних ознак і появи у ДСФ граматичних ознак модальних слів. Основною цією парадигматичною трансформацією є зміна функціональних характеристик слова. В.В.Виноградов підкреслював, що втраті дієсловом головної ролі у реченні сприяє ослаблення синтаксичних /граматичних/ зв"язків його з іншими словами речення, разом з одночасною втратою дієслівної словоформю й колишніх семантичних ознак, лексико-семантичний зміст яких внаслідок цього стає більш абстрактним.

Основними умовами транспозиції ДСФ є розрив синтаксичних зв"язків через еліipsis, редукцію членів речення, трансформацію складного речення у просте тощо, зокрема найбільш поширений засіб поповнення розряду МС – функціонально-семантична транспозиція присудка головного речення складнопідрядного речення у

результаті зміни предикативної функції. Даний засіб пов'язаний з якісним перетворенням структури окремих складних речень у прості. Думки про виникнення МС із самостійних речень шляхом "опущення", "зчеплення", "редукції" висловлювалися ще Ф.І.Бусласвим, А.О.Шахматовим, Д.М.Овсяніко-Куліковським, О.М.Пешковським, В.В.Виноградовим та ін. Дійсно, у синтаксичній структурі російської мови є декілька типів складних синтаксичних конструкцій, у яких може початися десемантизація дієслова-присудка, його перехід у розряд МС. Насамперед це - складні безсполучникові речення, складнопідрядні речення і синтаксичні конструкції для передачі чужого мовлення. В даному випадку ослабленню синтаксичних зв'язків дієслова може передувати компресія як один з виявів т.зв. закону "економії мовних засобів" [Г.Пауль] у синтаксисі. Інформаційна насиченість вислову тут зменшується, хоч дієслово [присудок] не підлягає редукції, оскільки воно залишається основним носієм предикативності. Лише внаслідок граматично-структурної перебудови складного речення дієслово-присудок включається до другої частини цього речення, передаючи візноманітні значення [пор., напр., транспозицію ДСФ "говорят" у розряд модальних слів].

Як свідчить аналіз мовного матеріалу, у семантичній структурі того слова, від якого утворюється МС, мають певні семантичні передумови переходу з однієї частини мови в іншу. Тому функціональна транспозиція в МС поширюється, зокрема, на дієслова з найбільш широким сигніфікативним значенням, що спричинює їх активне слововживання у різних актуалізованих контекстах. Дієслова ж з конкретною семантикою і експліцитною ознакою процесу в категорію МС не транспонуються. Отже у розряд МС переходять лише ті дієслівні словоформи, що мають потенційні можливості для вираження модальних значень. Дієслівні словоформи російської мови, яким властивий перехід у розряд МС, поділяються за своїм вихідним загальним лексико-семантичним значенням на такі групи: 1/дієслова розумової діяльності ["думать", "предполагать"/], 2/дієслова сприйняття ["смотреть"/], 3/ дієслова мовленнєвої діяльності ["говорить", "сказывать"/ і 4/дієслова можливості ["мочь"/]. У граматичній системі російської літературної мови модальні слова дієслівного походження за своїми семантичними параметрами поділяються переважно на такі серії [розряди] слів, що виражають: 1/ припущення ["может", "кажется", "видать" та ін.], 2/ стверд-

ження ["разумеется"], 3/ різні модально-логічні акцентати ["значит", "выходит" та ін.]

Категоріально-граматичний аспект транспозиції ДСФ у модальні слова полягає у тому, що тут перехід в іншу частину мови здійснюється в процесі певної втрати граматичного зв'язку із парадигмою інших форм, оскільки ДСФ, які транспонуються, мають можливість узагальнення, абстрагування від будь-якої конкретної особи, часу тощо. Характерним для таких ДСФ є наявність певних передумов до нейтралізації граматичних ознак дієслова. Модальні слова дієслівного походження у граматичній системі російської мови співвідносяться з дієсловами у формі інфінітива ["знать"/, дієсловами у формі наказового способу ["заметь"/, дієсловами у формі теперешнього, минулого і майбутнього часу дійсного способу ["смотришь"/]. Подібні ДСФ функціонально відриваються від лексичної і від граматичної парадигми дієслова. Тут відбувається до певної міри лексикалізація ДСФ. До того ж у деяких дієсловах транспозиція поширюється не на окремі словоформи, а на серії словоформ, що позначають собою різні форми часу, числа, способу дії і відрізняються одна від одної семантичним навантаженням. У російській мові є різні ступені відриву ДСФ від вихідної дієслівної парадигми. З точки зору збереження живих генетичних зв'язків з дієсловом МС поділяються на ті, що повністю відокремилися від генетично споріднених слів ["пожалуй"/, і ті, які ще зберігають певні граматичні зв'язки з вихідними формами ["говорят"/. Наявність у мові одиниць, які репрезентують різні ступені і форми категоріально-граматичної транспозиції [ініціальної - проміжної - фінальної], свідчить про мовленнєво-процесуальний динамізм модалації ДСФ, оскільки його наслідком є створення у граматичній системі мови ареалу відкритих парадигматичних рядів функціональних омонімів, що розрізняються лише певними ознаками в актуалізованому контексті.

Третя глава "ДСФ у процесі партикуляції" складається з двох параграфів.

Перший параграф "Частки як неповнозначні слова в аспекті частин мови" присвячений визначенню місця часток серед інших частин мови за диференціальними ознаками цієї категорії слів.

Складність питань виділення часток у самостійну частину мови пояснюється специфікою їх лексичного і граматичного значень, пов'язаних з існуванням у мові, з одного боку, номінативних кла-

сів слів, як поняттєвих відображень реалій навколишнього світу, з другого – граматичних засобів організації цих класів слів у мовну комунікативну систему і особливим місцем часток серед цих засобів мовного зв'язку. У вирішенні проблеми наявності лексичного значення у часток виходимо з концепції О.І.Смірніцького, який кожне слово розглядає носієм і граматичного, і лексичного значень: "треба визнати неможливим відсутність у неповнозначних слів лексичного значення, оскільки вони є все ж конкретними словами, оскільки значення, яке висловлюється конкретним словом, є значення саме даного слова, значення словникове, тобто лексичне. Заперечення наявності у неповнозначних слів лексичного значення є запереченням того, що вони є словами"¹.

Граматичне значення часток зумовлюється значною мірою контекстуальною семантикою. Якщо у повнозначних частинах мови лексичне і граматичне значення існують більш або менш автономно, маючи певну систему варіантів кожного з них, то категоріально-граматичне і лексичне значення часток характеризується тісним взаємопроникненням і неможливістю їх чітко визначеної диференціації.

Відрізняючись від повнозначних слів відсутністю номінативного значення і морфологічних парадигм, неможливістю вживання у функції членів речення, частки все ж надають "реченню або окремим його членам додаткових відтінків значення або певного емоційного забарвлення, а також служать для творення слів і їх форм"². Частки також функціонально кодифікуються з-посеред інших неповнозначних частин мови.

Важливим для коректної граматичної інтерпретації цього розряду незміюваних службових слів є враховування сучасних рішень проблеми ієрархії класифікаційних реєстрів часток і визначення основних ліній розвитку партикуляції з позицій діахронічної і синхронічної лінгвістики, лінгвістики тексту.

У другому параграфі "Партикуляція дієслівних словоформ" розглянуті основні для системи російської мови передпосилки, умо-

¹Смірніцький А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С.367

²Кротович Э.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів / Відповід. ред. О.С.Мельничук. - К.: Вид-во АН УРСР, 1957. - С.215. Див. також: Николаева Т.М. Частицы // Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1990.-С.579-580

ви й результати переходу ДСФ у розряд часток.

Партикуляція ДСФ є складовою частиною явища переходу у системі частин мови, специфічного своїми зв'язками з категорією часток і категорією парадигм дієслівних словоформ.

Проаналізований матеріал російської мови свідчить, що у частки переходять перш за все ті напівповнозначні дієслова, в яких граматичне значення превалює над лексичним. Ці напівповнозначні дієслова входять до складу лексико-семантичних груп із найбільш загальним абстрактним лексичним значенням. За допомогою цих дієслів передаються видові, модальні та ін. відтінки семантико-граматичного значення. В деяких синтаксичних позиціях структури речення названі напівповнозначні дієслова виступають лексично відокремленими, втрачають повністю або частково певні лексичні ознаки. Ця вторинна синтаксична функція супровідного члена речення не властива в цілому категоріально дієслову і є т.зв. своєрідною "синтаксичною" причиною його десемантизації. Поступово функція вираження різних модальних відтінків виходить у таких дієслівних словоформах на перший план, витісняючи власне лексичне значення слова. Абстрактний характер лексичної семантики сприяє десемантизації в першу чергу тих повнозначних слів, які мають більш узагальнене лексичне значення або є розгорнутими поліфункціональними структурами. У лексико-семантичному плані функціональна партикуляція поширюється на ДСФ з абстрактною семантикою. У реченні вони пов'язуються з практично необмеженим рядом слів, повністю або частково нейтралізуючи власне лексичне значення. Цей розряд дієслів поділяється на такі основні тематичні групи: 1/ дієслова буття, 2/ дієслова мовлення, 3/ дієслова сприйняття, 4/ дієслова володіння тощо.

Десемантизація дієслова в граматичних аналітичних структурах російської мови певною мірою може бути зіставлена з серією фактів розширення явищ аналітизму в деяких індоєвропейських мовах. Щодо специфіки розвитку аналітичних структур російської мови, то тут, зокрема, при функціональній партикуляції ДСФ з двох однакових дієслівних словоформ наказового способу одна з них завжди виконує роль підсилення імперативної модальності. Як правило, у частки переходить перша частина з двох форм наказового способу, що функціонують як своєрідне граматичне утворення, у якому основне смислове навантаження припадає на другий компонент.

Транспоновані ДСФ в формально-граматичному плані диферен-

щуться за походженням на такі групи: 1/ форми наказового способу [“дай”, “давай”, “попробуй”, “смотри”], 2/ форми середн.р. мин. часу [“бывало”, “было”], 3/ форми тепер. часу [“бывает”]. Ці дієслівні форми в певних синтаксичних і семантичних позиціях можуть виступати ізольовано від дієслівної словозміни. Відбувається тут лексикалізація граматичної форми.

У частки також транспонуються ДСФ, що виступають у функції присудка головних речень у складі складнопідрядних речень. Цьому сприяє семантична “спустошеність” головних речень, у яких залишається лише чисто формально-граматичне значення, оскільки інформація міститься у підрядному реченні. Зниження смислової ролі головного речення переводить його в інший синтаксичний план. Втрата сполучника і безсполучниковий зв’язок створюють умови для різного рода інтонаційних перебудов, структурних еліпсів, що сприяє зміні граматичного статусу дієслова-присудка. Це, в свою чергу, викликає структурну перебудову компонентів складного речення: включення дієслова-присудка до складу підрядного речення. Колишнє дієслово-присудок починає передавати різні граматичні і модальні значення. Як результат перетворення складнопідрядного речення в просте виникли частки “бывало”, “случалось”, “вишь”, “ведь”.

Лексико-граматичний розряд часток відбиває складні історичні зміни граматичної будови мови. В своєму семантичному розвитку частки дієслівного походження пройшли довгий шлях категоріально-граматичних трансформацій. Деякі з них не мають у сучасній російській мові живих словотворчих зв’язків або формальних відношень з тими чи іншими дієсловами і сприймаються як непохідні: “бы”, “ишь”, “мол”. Вони повністю втратили дієслівні властивості і набули властивості часток, складаючи ядерну групу цієї частини мови. Причини і основні етапи утворення даних часток можна встановити лише етимологічно. Їх походження може бути пов’язане з діахронічними перетвореннями: 1/колишніх описових форм дієвідміни або системи часу дієслова [“бы”, “было”], 2/складних синтаксичних конструкцій [“де”, “ведь”, “вишь”], 3/розвитком аналітизму у мові [“дай”, “давай”, “пусть”].

Таким чином, з точки зору збереження генетичних зв’язків зі словами, від яких вони утворені, дієслівні за походження частки умовно поділяються на два типи: 1/частки, що повністю граматично ізольовані від споріднених слів, і 2/частки, що зберігають живі зв’язки з тими чи іншими дієслівними формами. Частки першого

типу значною мірою трансформовані, зокрема і на фонетичному рівні ("де", "чай", "ишь"), частки другого типу являють собою перш за все функціональні омоніми.

Четверта глава "Інтер"ективація дієслівних слівформ" присвячена категоріально-граматичної транспозиції ДСФ у вигуки і включає два параграфи.

У першому параграфі "Основні проблеми вивчення вигуків" вигуки розглядаються як особливий живий продуктивний розряд слів, що мають свої ознаки, за якими і виділяються у специфічну самостійну незмінну частину мови.

Як відомо, важливими дискусійними питаннями у теорії вигуків є питання про можливість або неможливість визнання їх словом і питання про визначення їх як частини мови. Основні теоретичні лінії розв'язання цих складних граматичних питань такі: 1/вигуки не репрезентують мовний факт як явище людського мовлення (О.О.Потебня); 2/вигуки як різнорідний синтаксичний клас слів знаходяться поза межами частин мови (Ф.І.Буслаєв, Д.М.Овсянко-Куліковський, О.М.Пешковський, Д.М.Ушаков, Г.Пауль); 3/вигуки займають ізольовану позицію в системі частин мови (П.Ф.Фортунатов, П.С.Кузнецов, А.О.Шахматов, В.В.Виноградов); 4/вигуки належать до часток мови (М.В.Домоносов, О.Берсен). Підтримуючи в цілому концепції про вигуки як специфічну частину мови (оскільки вони, за словами В.В.Виноградова, містять у собі значення, яке закладено в них суспільством, і мають власні граматичні й семантичні ознаки), звертаємо також увагу на те, що вигуки в певних випадках можуть функціонувати як речення або як модальні компоненти речення. Саме останнє дає підстави розглядати вигуки і з модальної точки зору. Цей підхід перетворюється на головний особливо при дослідженні категоріально-семантичної транспозиції повнозначних частин мови у вигуки, яким у даних випадках властива варіативність їх синтаксичної позиції. Кінцевим результатом транспонування у вигуки має бути, з одного боку, повна втрата лексикономінативного значення (Л.В.Шерба, О.І.Германович), невідлімість й незмінність, синтаксична відокремленість від інших членів речення, з другого боку - збільшення їх прагматичного навантаження в емоційно-експресивному плані, а в імперативно-модальному плані - розширення ілюкутивного й перлюкутивного функціонування. За словотворчими ознаками вигуки теж специфічні. Первинні звуконаслідувальні вигуки не мають генетичних зв'язків зі словами

інших лексико-граматичних класів. Але самі вони широко використовуються як матеріал для дієслівного і іменного словотвору, виступають основою для деяких продуктивних словотворчих моделей /"ой" - "ойкати" - "ойканье"; "ах" - "ахати" - "аханье"/.

Отже, специфічність вигуків полягає у своєрідності їх лексичної семантики, граматичних і словотворчих ознак.

Другий параграф "Перехід ДСФ у вигуки" присвячений особливостям інвер"ективації дієслів.

У дисертаційному дослідженні явище інвер"ективації розглядається, з одного боку, як складова частина загальноомовної тенденції переходу у системі частин мови /лексикалізація і грамати-калізація/, з другого - як частковий специфічний напрям цієї тенденції, що призводить до функціональної транспозиції деяких лексичних одиниць у розряд вигуків. Тут ДСФ втрачають поступово вихідне значення і розвивають емоційно-експресивне. Вже на початковому етапі інвер"ективація дієслівних словоформ частіше відбувається в умовах переносного вживання цих форм.

З лексико-семантичної точки зору інвер"ективація поширюється на ті дієслова, які передають: 1/фрагменти мовленнєвої діяльності /"поговори", "рассказывай"/, 2/характер поведінки людини /"извини", "изволь"/, 3/сприйняття /"гляди"/, 4/чекання /"дождайся"/, 5/інтенсивність пейоративних дій /"получай", "вали"/.

Семантичні зміни лексичного значення слів, що виникають внаслідок інвер"ективації, залежать від вихідного лексико-семантичного значення ДСФ: від актуалізації емоційно-експресивного значення вихідної форми до розвитку переносного значення /у більшості випадків на основі іронічного переосмислення/, оскільки вигукове значення породжується у мовленні. Важливу роль у цьому грає зміна інтонації розповідного речення в емоційно-експресивну інтонацію окличного речення.

Окрему групу складають дієслова, що обслуговують сферу мовного етикету. Початково, за функціональним призначенням, вони вживаються в ізольованій синтаксичній позиції /"прости", "прости-те", "извини"/, тому при переході у вигуки такі ДСФ лише переосмисляються у лексико-семантичному плані.

Інвер"ективація ДСФ формально виражається перш за все у закріпленні незмінності певних форм і відривом їх від дієслівної парадигми. Типовою граматичною умовою переходу дієслів у вигуки

є синтаксично ізольована позиція, що сприяє максимальному виявленню категоріально-вигукowego значення. Ініціальним етапом процесу інтер"ективації можна вважати вживання ДСФ у функції окремого речення, що руйнує синтаксичні зв"язки дієслова. Уже А.О.Шахматов звертав увагу на те, що "дієслівні форми стали вигуками тому, що втратили зв"язок з іншими дієслівними формами, що видно з неможливості змінювати їх так, як змінюються інші дієслівні форми, тобто дієвідмінювати їх"¹.

Загальний індекс вихідних граматичних і частково категоріальних параметрів ДСФ, які функціонально транспонувались у вигуки, різноманітний. Це насамперед - форми наказового способу, форми теперішнього і майбутнього часу дійсного способу, інфінітив. Переважно функціональна інтер"ективація поширюється на ДСФ імператива ["брось", "расскажи"/], мабуть, тому, що вони знаходяться, за словами В.В.Виноградова, на периферії дієслівної системи і, по-перше, намагаються відірватися від неї під тиском вигуків, по-друге, - імперативні форми, як і вигуки, мають спільну функцію волевиявлення.

У висновках за результатами проведеного дослідження формулюються положення, які і виносяться на захист:

1. У російській мові транспонуються лише ті багатозначні дієслова, які містять у своєму значенні модальний або емоційно-експресивний відтінок. Тут спостерігається така залежність між характером лексичного значення слова і здатністю його до різних видів транспозиції: чим ширше екстенціонал слова, тим більше імовірність функціонального переходу ДСФ до неповнозначних частин мови.

2. Типи і види транспозиції ДСФ залежать від ступеня транспозиції вихідної форми як у морфолого-синтаксичному, так і у лексико-семантичному планах. Їх градація обумовлена характером інтенсивності зв"язків вихідної ДСФ із похідною формою:

перший ступень - сильний зв"язок: одиниці цього типу транспозиції передають найбільш тісний зв"язок із дієсловом [до цієї групи належать слова з ізольованою особовою дієслівною формою/];

другий ступень - слабкий зв"язок між частинами мови [тут транспозиція поширюється на такі ДСФ, які одночасно містять у

¹Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, 2-е изд. - Л., 1941

собі ознаки дієслова і іншої частини мови/;

Третій ступень - нульовий зв'язок: максимальний відрив від парадигматики вихідної форми дієслова /характеризує повний перехід ДСФ до іншої частини мови; тут транспозитиви мають максимум лексико-граматичних ознак нової частини мови/.

3. Процес переходу ДСФ до розряду МС, часток і вигуків у російській мові здійснюється в синтаксичних умовах, пов'язаних з такими видами змін функціонування дієслова як предикативної одиниці: а/оказіональне синтаксичне функціонування вихідного слова, б/еліпсис членів речення, в/перерозподіл синтаксичних зв'язків між компонентами речення, г/зміна інтонаційних структур.

4. Перехід ДСФ до МС характеризується лексичною і граматичною десемантизацією ДСФ, передумовою якої є наявність у семантичній структурі дієслова можливості розвитку модальних значень.

5. Транспозиція ДСФ у частки у російській мові здійснюється внаслідок функціонального руйнування синтаксичних зв'язків дієслова-присудка в структурі речення, а також - як результат розвитку полісемії.

6. Інтер"ективація ДСФ виникає в синтаксично ізольованій позиції дієслова-присудка. Загальний напрям семантичних змін - від поступової втрати вихідного лексичного значення до набуття нового, емоційно-експресивного.

7. Категоріально-граматична транспозиція як основний вид транспозиції певної дієслівної словоформи спричиняє зміну інших властивих слову системно-структурних характеристик у семантичній системі російської мови.

Основні положення дисертації представлено в таких **публікаціях**:

1. Модальність глагольних словоформ // Тезиси докладов первой научно-практической конференции по экологическим проблемам Приаралья. - Кызыл-Орда, 1990. - С.278-279

2. Інтер"ективація дієслівних словоформ // Дослідження з філології: Збірник наукових праць. - Київ: НМК ВО, 1992. - С.91-96

3. Партикуляція дієслівних форм // Сучасні проблеми філології: Тематичний збірник наукових праць. - Київ: ІСДО, 1993. -С.160-165

Піллясно до друку 22.07.1994р. Об'єм I, С.Формат 60x84 1/16
Друк офсетний Тир.100пр.Зам.180.Безплатно.
ІОД УДУ Ім.М.П.Драгоманова.Київ, Липогова 9.

AB 30.602